

Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944» am 27. Januar 2002 in der Ravensberger Spinnerei Bielefeld. – Режим доступу: http://www.unibielefeld.de/Universitaet/Einrichtungen/Pressestelle/dokumente/Reden/Rede_Wehler_Er%F6ffnungWA.html [Дата звернення: 14. 11. 2013].

Надійшла до редколегії 12.11.2013

УДК 94(477) «1940/1960»

О. В. Бойко, К. О. Дубінська

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ В УРСР (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1960-х рр.)

Досліджено процес становлення та розвитку системи партійно-політичної освіти в УРСР у період пізнього сталінізму і хрущовських реформ. З'ясовано структуру партійних освітніх закладів і причини її реформування, організацію навчального процесу та його результати.

Ключові слова: партійно-політична освіта, номенклатура, партійні школи, кадрова політика, вечірні університети марксизму-ленінізму, Вища партійна школа, Академія суспільних наук.

Исследовано процесс становления и развития системы партийно-политического образования в УССР в период позднего сталинизма и хрущевских реформ. Установлена структура партийных образовательных заведений и причины их реформирования, особенности организации учебного процесса и его результаты.

Ключевые слова: партийно-политическое образование, номенклатура, партийные школы, кадровая политика, вечерние университеты марксизма-ленинизма, Высшая партийная школа, Академия общественных наук.

«Кадры решают всё!» – це гасло радянської епохи як ніколи актуалізувалося після Другої світової війни, коли СРСР втратив зна-

чну частину представників партійно-державного апарату управління, необхідних, насамперед, для форсованої відбудови зруйнованого війною господарства. Немоżliвість миттєвого вирішення проблеми кадрового забезпечення спонукала ЦК ВКП(б) серйозно замислитися над створенням нової системи партійно-політичної освіти в країні, яка повинна була охопити максимально можливу кількість слухачів – майбутніх управлінців. При цьому навчання полягало не лише у здобутті керівниками різних рівнів необхідної практичної компетенції, але й у проходженні ідейно-теоретичної підготовки.

В українській історіографії дана проблематика загалом розглянута побіжно в контексті реконструювання цілісного образу державно-партійної номенклатури повоєнної доби. Безперечно, тема партійної освіти в УРСР у повоєнне двадцятиріччя не є «цілинною», адже фрагментарні матеріали знаходимо у дослідженнях О. Бойка, Є. Бородіна, О. Горбула, В. Іваненка, Г. Кривчика, В. Крупини, С. Серьогіна та ін.[1; 8; 10; 11; 15], які звернули увагу на цей важливий аспект соціального буття партійно-державної номенклатури. Проте аналіз історичних праць засвідчує те, що партійно-політична освіта в УРСР у зазначений період залишається за межами спеціального дослідження. Тож мета даної статті – розглянути процес розвитку системи партійно-політичної освіти в УРСР у другій половині 1940-х – першій половині 1960-х рр., дослідити структуру партійних освітніх закладів, організацію навчального процесу та його результати.

Період повоєнної відбудови народного господарства позначився гострою нестачею кваліфікованих та досвідчених державно-партійних кадрів, значна частина яких загинула у горнилі Другої світової війни та сталінського терору. На початок 1946 р. кадровий дефіцит радянських і партійних працівників в Україні становив близько 300 тис. осіб. Процес комплектації посадовцями ділянок центральних і галузевих органів влади ускладнювався у зв'язку з повоєнним реформуванням системи державного управління, насамперед розукрупненням міністерств і, як наслідок, невпинним збільшенням номенклатурних посад. До того ж серйозні вади у кадровому забезпеченні центральних і місцевих управлінських органів виявили проведені у 1946 р. перевірки. ЦК ВКП(б) розкритикував ЦК КП(б)У і міністерства УРСР у занадто поспішному висуванні кадрів, без належної процедури перевірки, інколи без їхнього затвердження в парторганізаціях. Повідомлялося, що навіть деякі міністри здійснювали підбір працівників на підставі знайомств [9, с. 376].

У червні 1945 р. розпочалася масова демобілізація військовослужбовців. Їх позачергово приймали до партії, створили мережу республіканських і місцевих комісій для влаштування на роботу, призначали на керівні посади у народному господарстві і висували на компартійну роботу. Так, серед демобілізованих лише до Дніпропетровської області з фронтів повернулося біля 15 тис. комуністів, які направлялися на різні ділянки партійної, радянської та господарської роботи. Залученням до державної служби колишніх фронтовиків «латалися дірки» і у місцевих партійних, державних і господарських органах [9, с. 376].

Поступове розростання бюрократичного апарату внаслідок включення до номенклатури різного рівня партійних комітетів значної кількості управлінців господарського сектора, тиск вищих партійних органів щодо необхідності в стислі терміни заповнити вакантні посади у штатах державно-партійних органів спричинили проблему якісного підбору кадрів, адже більшість (60 %) вступили до ВКП(б) під час війни, не маючи щонайменшого досвіду партійної та радянської роботи, необхідних теоретичних знань [9, с. 377].

Складнощі кадрового забезпечення актуалізували завдання професійної підготовки чиновників і партпрацівників, освітній рівень яких був заниженим як для державних службовців. Постійно зростаюча потреба в освічених кадрах в умовах форсованої відбудови економіки та модернізації народного господарства спонукала власті до рішучіших дій. Для заповнення кадрових втрат шляхом підготовки нових посадовців з належним «політичним і теоретичним рівнем» 2 серпня 1946 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про підготовку і перепідготовку керівних партійних і радянських працівників», згідно з якою ставилося завдання протягом 3–4 років створити мережу партшкіл і курсів [8, с. 207–208]. Документ став початком процесу відкриття вищих партійних шкіл (республіканських, крайових, обласних), університетів марксизму-ленінізму, короткотермінових курсів з перепідготовки керівних партійних і радянських працівників.

У республіці партійні школи створювались і знаходились під керівництвом центрального комітету, обкомів КП(б)У. Значну роль у підготовці кадрів найвищого рангу відігравали Вища партійна школа (ВПШ) і Академія суспільних наук при ЦК ВКП(б), які знаходилися у Москві. Протягом 1946–1949 рр. тут навчалося 430 партійних, радянських працівників, викладачів суспільних наук з України. Лише у ВПШ, створеній ще в 1939 р. як вищий партійно-політичний навчаль-

ний заклад СРСР, ідейно-теоретичну підготовку у 1946–1949 рр. пройшли 163 партійних і радянських керівники [9, с. 381–382]. Термін навчання у ВПШ залежав від базового рівня підготовки: абітурієнти з вищою освітою мали змогу опанувати програму за 2–3 роки, із середньою – за 4–5 років. Право вступу до цього освітнього закладу мали лише члени партії з вищою освітою у віці до 40 років, зі стажем партійної роботи не менше п'яти років, за рекомендацією республіканських центральних комітетів і обкомів компартії.

Для підготовки працівників центральних партійних закладів, у тому числі ЦК компартій республік, 2 серпня 1946 р. було створено спеціальний вищий навчальний заклад – Академію суспільних наук з трирічним терміном навчання. Академія була покликана підготувати працівників вищих керівних партійних органів та науково-педагогічні кадри для партійних освітянських закладів. Щорічно республіканська партійна організація поповнювалася 11–13 випускниками академії. При ній діяла трирічна аспірантура, де готувалися науково-педагогічні кадри для системи навчання партійних, радянських і господарських кадрів. Зокрема, слухачі аспірантури мали можливість здобути науковий ступінь кандидата і доктора суспільних наук. Тут же були запроваджені дев'ятимісячні курси для перепідготовки викладачів суспільних наук [9, с. 382]. У 1950-х рр. викладання навчальних дисциплін забезпечували кафедри історії КПРС, наукового комунізму, історії радянського суспільства, економічних наук, історії міжнародного комуністичного і робітничого руху, літературознавства і журналістики, інститут наукового атеїзму.

Постановою ЦК КП(б)У від 11 грудня 1946 р. передбачалося слухачам 9-місячних курсів при Академії суспільних наук і Вищій партійній школі, які були демобілізованими з армії і не встигли до навчання поступити на роботу, встановити стипендію в розмірі 1800 руб. на місяць, а слухачам 6-місячних курсів у дворічних партійних школах – у розмірі 1200 руб. [16, арк. 205].

Не менш важливе значення у контексті фахової підготовки керівних працівників апаратів обкомів, міськкомів і райкомів партії, голів місцевих рад мала Заочна Вища партійна школа при ЦК партії. Тут надавалася можливість здобути вищу партійно-політичну освіту без відриву від виробництва. У 1946 р. на спеціально створене при цьому освітньому закладі українське відділення був зарахований 441 слухач. Наступного року тут навчалася 33 секретарі, 79 завідувачів і заступників завідувачів відділів обкомів партії, 18 голів і заступників голів облвиконкомів, відряджених з України. Щоправда, в умовах напру-

женої роботи на своїх основних посадах не всі вони успішно виконали навчальну програму – із 444 слухачів від УРСР склали всі іспити лише 66 [9, с. 382].

Постановою ЦК КП(б)У від 29 серпня 1946 р. на базі республіканських партійної та пропагандистської шкіл у Києві було створено Республіканську партійну школу при ЦК КП(б)У з дворічним терміном навчання, яка вже восени розпочала свою роботу. У 1948 р. її було реорганізовано у Київську вищу партійну школу й одночасно збільшено термін навчання до 3 років (з 1956 р. – до 4 років). При ній з 1946 р. діяли шестимісячні партійні курси, розраховані на 200 осіб. У цьому ж році організовано 5 міжобласних партійних шкіл із дворічним (з 1953 р. – трирічним) терміном навчання при Харківському, Сталінському, Одеському, Дніпропетровському та Львівському обкомах КП(б)У, річну республіканську школу партійно-радянських працівників у Харкові на 200 осіб, річну партшколу при Закарпатському обкомі партії на 100 осіб, 6-місячні республіканські курси газетних працівників на 150 осіб у Харкові, сім 6-місячних партійних курсів при п'яти вищеназваних обласних партшколах, а також Чернігівському і Чернівецькому обкомах партії. Загальна кількість слухачів партійних шкіл і курсів у перший рік становила 2935 осіб [8, с. 208]. На початку 1947 р. 6-місячні курси перепідготовки низових партійних і радянських працівників з'явилися ще при 12 обкомах КП(б)У. За 1948–1951 рр. ці навчальні заклади закінчили 4647 партійних і радянських працівників; упродовж 1952–1955 рр. – ще близько 4500 [9, с. 382].

У першій половині 1950-х років на базі 9-місячних курсів при Закарпатському, Станіславському, Тернопільському і Ровенському обкомах партії були створені дворічні партшколи, а в 1954 р. у зв'язку з приєднанням Кримської області до УРСР кількість освітніх закладів поповнилася ще одним – Кримською обласною партійною школою з трирічним терміном навчання. Контингент слухачів дворічних партшкіл складався з працівників районної та міської ланки державно-партійного апарату: секретарів, завідувачів відділів і парткабінетів, інструкторів і штатних пропагандистів; голів, заступників голів, завідувачів відділів та інструкторів міськ- і райвиконкомів, голів і заступників голів виконкомів міських і районних рад [9, с. 382].

Організація навчання у партійних школах мала певні недоліки. Інколи траплялися випадки суто формального ставлення окремих керівників до організованого в республіці процесу партійної просвіти та перепідготовки управлінців. В Уманській міській парторганіза-

ції, наприклад, для виконання плану набору до партшкіл записували всіх без винятку, у тому числі осіб, які вже мали вищу освіту і належну підготовку [9, с. 383]. Неякісний підбір слухачів підтверджує інформація про випуск 6-місячних обласних партійних курсів при Кам'янець-Подільському обкомі КП(б)У в березні 1946 р., до якого дійшли лише 90 із 103-х осіб вересневого набору 1945 р. [16, арк. 51].

З метою забезпечення «ідейного зростання» управлінських кадрів, пересічних членів партії, комсомольців і радянських працівників в областях розпочали роботу вечірні університети марксизму-ленінізму. Без відриву від роботи дво-трирічний ідейно-теоретичний вишкіл слухачів зазвичай забезпечували три факультети: загальний, партійно-господарського активу та пропаганди. У повоєнний час за рекомендаціями парторганів прийом на навчання здійснював 21 подібний заклад в Україні [12, с. 207]. У Дніпропетровській області, приміром, таких було організовано три – в Дніпропетровську, Дніпродзержинську та Кривому Розі, у Запорізькій – два (Запоріжжя та Мелітополь) [9, с. 383]. У містах Біла Церква, Умань та Ізмаїл такі університети через брак кваліфікованих викладачів були реорганізовані у лекторії і районні партійні школи [12, с. 207].

Станом на середину 1946 р. у вечірніх університетах навчалось 4443 особи [7]. Для розгляду контингенту слухачів наведемо фрагмент звіту про роботу вечірнього Університету марксизму-ленінізму при Чернівецькому міськкомі КП(б)У на грудень 1946 р. Так, 2 курс історичного факультету мав такий склад: членів партії – 59, кандидатів у члени партії – 9, членів ЛКСМУ – 3, безпартійних – 21; з вищою освітою – 3, неповною вищою – 5, середньою – 32; росіян – 43, українців – 17, євреїв – 10; радянських працівників – 28, партійних робітників – 19, професійних робітників – 1, господарських робітників – 5, інтелігенції – 17 [16, арк. 209].

Система партійної просвіти також включала партійні курси, спецсемінари і партійні кабінети при обкомах, міськкоммах і райкоммах партії, де, як правило, читалися лекції з питань марксистсько-ленінської теорії, поточної політики, методики партійної пропаганди і т. ін. У 1947 р. строк навчання на партійних курсах при обласних партійних комітетах був підвищений з 6 до 9 місяців, а в 1953 р. – до року. Отже, і контингент шкіл та курсів поступово кількісно зростав. Навчальний план курсів містив цілу низку предметів, рекомендованих ЦК КП(б)У, зокрема таких: «Короткий курс історії ВКП(б)», «Книга тов. Сталіна «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу», «Питання партійного і Радянського будівництва», «Політична карта світу», «Між-

народне і внутрішнє становище СРСР» [16, арк. 94]. Приміром, навчальним планом тримісячних курсів підготовки партійних працівників при Тернопільському обкомі передбачалося викладання й інших дисциплін – «Конституція СРСР і УРСР», «Історія СРСР», «Питання роботи промисловості і сільського господарства області та республіки», «Пропаганда п'ятирічного плану», «Українські буржуазні націоналісти, агенти фашизму – вороги українського народу», «Українська мова» (24 години), «Російська мова» (35 годин), а також «Сучасна російська література» (факультативно) [16, арк. 112 зв.]. У зв'язку з продовженням терміну навчання до року в 1953 р. навчальні плани і програми курсів при обкомах партії були модифіковані, вводилися нові навчальні дисципліни з агротехніки, зоотехніки, механізації сільськогосподарства, промислового і колгоспного будівництва, бюджетної справи тощо.

Під час організації навчання в різних областях було виявлено чимало недоліків. Серед них – несвоєчасне укомплектування курсів, відсутність посібників, наочних засобів навчання; траплялися навіть випадки нестачі паперу й олівців, як, наприклад, на початковій стадії навчання при обласних курсах у Києві. На початку 1950-х рр. школи відчували значний брак коштів та матеріального забезпечення. Існувала гостра проблема забезпечення гуртожитками [8, с. 209]. Так, іногородні слухачі Дніпропетровської партшколи були змушені мешкати по шість-вісім, а то й десять осіб у кімнаті [3, арк. 131; 4, арк. 17]. Через цю проблему в Ровенській області, наприклад, із запланованих 80 осіб було викликано на навчання тільки 32. Для них запроваджувалися щомісячні стипендії: голови сільрад отримували 200 руб., секретарі – 150 руб. [8, с. 209].

В організації роботи курсів були й інші серйозні проблеми. Це – і недостатнє укомплектування штатними викладачами, через що часто доводилося запрошувати лекторів без належної кваліфікації; і недосконала система навчальних курсів, яка передбачала роботу за єдиним навчальним планом, без урахування специфіки слухачів та їхнього місця роботи. Негативно впливав на діяльність партійних і радянських органів той факт, що під час навчання працівники відривалися від своєї основної роботи. Останнє змусило деякі парторганізації вже з 1954 р. відмовитися від проведення річних курсів, замість яких були організовані короткотермінові (на 3–5 місяців). Наприкінці 1954 р. – початку 1955 р. Кримський обком партії, скажімо, запровадив двомісячні курси, де у два потоки пройшли перепідготовку як слухачі 26 секретарів і 100 інструкторів райкомів партії [9, с. 384].

Одним із найважливіших завдань для забезпечення підготовки слухачів партшкіл був якісний підбір кваліфікованих викладачів й адміністрації партійно-освітніх закладів. Уже восени 1946 р. в республіканській і п'яти обласних партшколах України працювали: один академік АН УРСР, 10 професорів, 45 доцентів і кандидатів наук. За рік кількість викладачів з ученими званнями і ступеннями збільшилася майже вдвічі – до 40 % від усього професорсько-викладацького складу. Водночас ці показники в обласних партшколах був нерівномірними: у Дніпропетровській та Одеській викладачі з науковим ступенем становили 23 %, а у партшколі при Сталінському обкомі партії таких взагалі не було [1, с. 122].

Проте проблема забезпечення високого рівня викладання і підбору висококваліфікованих викладачів не була остаточно вирішена і в 1960-ті рр. Приміром, у 1960-х рр. на території Дніпропетровської області працювали лише два доктори історичних наук, професори Д. П. Пойда та В. Я. Борщевський, котрі за сумісництвом були лекторами у Дніпропетровській Вищій партійній школі [17, с. 8]. Тут із 62 викладачів у 1964 р. 40 мали науковий ступінь кандидата наук, із них 28 – учене звання доцента [2, арк. 55]. Навчальний процес забезпечували кафедри марксизму-ленінізму, діалектичного та історичного матеріалізму, економічних наук, історії, мови та літератури. Загалом лекторами ВПШ при Дніпропетровському обкомі КПУ були вихідці з Дніпропетровського та Київського державних університетів, Дніпропетровського металургійного та хіміко-технологічного інститутів, Одеського, Харківського, Саратовського педінститутів, Ленінградського та Московського університету ім. Ломоносова. Виняток становили викладачі кафедр партійного і радянського будівництва, які здебільшого мали партійну освіту та перебували у штаті співробітників обкому [5, арк. 1–8].

Задля реалізації планів кадрового поповнення жінками відповідних управлінських структур велике значення надавалося їхній підготовці в системі партійно-політичної освіти. У 1946–1947 рр. серед слухачів обласних дворічних партшкіл жінки становили 10,5 %. У подальшому їх кількість поступово зростала, про що свідчать такі дані: у 1952 р. у Львівській партійній школі жінок було 17,1 %, Закарпатській – 24,7 %, а серед випускників 1955 р. трирічної Кримської партшколи їх була майже чверть [9, с. 391].

Реформи М. Хрущова не могли не торкнутися сфери освіти і підготовки кадрів. Завдання піднесення народного господарства вимагали від функціонерів глибоких економічних знань. ЦК КПРС 26 червня

1956 р. видав постанову «Про заходи щодо подальшого поліпшення підготовки керівних партійних і радянських кадрів», яка передбачала скорочення мережі трирічних партійних шкіл, укрупнення їх у низку міжобласних і міжреспубліканських аналогічних закладів, які би надавали закінчену вищу партійно-політичну освіту упродовж чотирьох років [13, с. 106]. До того ж партшколи відтепер мали обов'язково сформувати кафедри сільського господарства, промислового виробництва і журналістики. Причини реформування пояснювали таким чином: по-перше, значна частина політичних кадрів уже пройшла підготовку і функціонування партшкіл у кожній області було недоцільним; по-друге, попередня система призводила до розпорошення кадрів і відповідно – зниження якості підготовки фахівців.

Зміни зачепили і навчальні плани партшкіл: понад 50 % приділялося вивченню економічних дисциплін, насамперед, сільськогосподарського виробництва (агротехніки, зоотехніки і механізації), вводилася виробничо-економічна практика. Однак двомісячна практика не давала сповна заглибитися у господарчі проблеми колгоспів, радгоспів, цехів чи заводів, взяти діяльну участь у виробничому процесі та роботі партійної організації. Для подолання формалізму і поверховості у проведенні практики пропонувалося підвищити її тривалість до 4–6 місяців (1–2 місяці – на промислових підприємствах і 3–4 місяці – у колгоспах і радгоспах) [6, арк. 18].

Потреба в кадрах за роки керівництва М. Хрущова спонукала до розширення мережі політосвіти. Приміром, уже в 1963 р. в країні діяв 41 вечірній університет, де навчалися 37 тис. слухачів [7]. Результатом такої просвітницької діяльності УРСР стало невпинне зростання освітнього рівня партійних керівників. За офіційними даними, відсоток секретарів обкомів, крайкомів і ЦК компартій союзних республік з вищою освітою становив: у 1946 р. – 41 %, 1952 р. – 67,7 %, 1956 р. – 86 %, 1961 р. – 92 %, а секретарів окружкомів, міськкомів, райкомів – відповідно 12,1 %, 18,4 %, 25,7 %, 67,8 % [14, с. 270]. Дослідник В. Крупина наводить такі дані: відмітку про партійно-політичну освіту мав кожен п'ятий службовець номенклатури ЦК і кожен шістнадцятий номенклатури обкомів партії [11, с. 270].

Таким чином, упродовж 1940-х – 1960-х р. було створено мережу партійно-політичних навчальних закладів. На вершині цієї освітньої піраміди були Вища партійна школа, Академія суспільних наук при ЦК ВКП(б) і Заочна Вища партійна школа при ЦК компартії у Москві. В УРСР партосвітні органи були представлені Київською вищою партійною школою, міжобласними й обласними партійними школами з

різними термінами навчання, дев'яти- і шестимісячними курсами перепідготовки низових партійних і радянських працівників при обкомах КПУ, вечірніми університетами марксизму-ленінізму. Під час організації навчання виникло чимало проблем: несвоєчасне укомплектування курсів, відсутність необхідних засобів навчання, достатньої кількості місць у гуртожитках, забезпечення викладацькими кадрами. Разом із тим кількість випускників невпинно зростала, даючи підстави спиратися вищому державному керівництву на освічені кадри при здійсненні державних реформ і реалізації партійного політичного курсу.

Бібліографічні посилання

1. **Горбул А. Д.** Научные основы кадровой политики КПСС / А. Д. Горбул. – К. : Вища шк., 1989. – 171 с.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 3581, оп. 1, спр. 179.
3. ДАДО. – Ф. 3581, оп. 1, спр. 188.
4. ДАДО. – Ф. 3581, оп. 1, спр. 201.
5. ДАДО. – Ф. 3581, оп. 11, спр. 5.
6. ДАДО. – Ф. 3581, оп. 12, спр. 50.
7. Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II) / гол. ред. В. Кубійович. – Париж; Нью-Йорк, 1980. – Т. 9. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/encycl/euii271.htm>.
8. **Іваненко В. В.** Кадрова політика у державно-партійному керівництві УРСР у повоєнне десятиліття (1946–1955 рр.) / В. В. Іваненко, О. В. Бойко // Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр. / редкол. : О. Б. Шляхов (відп. ред.) та ін. – Д. : Вид-во ДНУ, 2010. – С. 203–213.
9. **Іваненко В. В.** Політико-адміністративна система управління у повоєнний час (1946–1955 рр.) / В. В. Іваненко, О. В. Бойко // Історія державної служби в Україні : у 5 т. – Т.2. – К. : Ніка-Центр, 2009. – С. 367–402.
10. **Кривчик Г.** Реорганізація державного управління в Україні в період «відлиги» [Електронний ресурс] / Г. Кривчик // Публічне адміністрування: теорія та практика. Електрон. зб. наук. пр. – Вип. 2 (8). – 2012. – Режим доступу: [http://www.dbuapa.dp.ua/zbirnik/2012-02\(8\)/index.html](http://www.dbuapa.dp.ua/zbirnik/2012-02(8)/index.html).
11. **Крупина В.** Номенклатура повоєнної України: кількісна та якісна характеристика / В. Крупина // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. – Вип. 15. – Ч. 1. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – С. 267–275.

12. **Крупина В.** Освітньо-культурний рівень партійної номенклатури УРСР (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.) / В. Крупина // УІЖ. – 2009. – № 12. – С. 207–214.
13. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – Т.9. 1956–1960. – М. : Политиздат, 1986. – 576 с.
14. Петрович Н. А. Партийное строительство : учеб. пособ. / Н. А. Петровичев. – М. : Политиздат, 1970. – 495 с.
15. **Серьогін С.** Радянський досвід професійної освіти державно-управлінських кадрів [Електронний ресурс] / С. Серьогін, Є. Бородин // Публічне адміністрування: теорія та практика : електрон. зб. наук. пр. – Вип. 2 (8). – 2012. – Режим доступу : [http://www.dbuapa.dp.ua/zbirnik/2012-02\(8\)/index.html](http://www.dbuapa.dp.ua/zbirnik/2012-02(8)/index.html).
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1, оп. 23, спр. 2855.
17. **Швидько Г. К.** Від визначних учителів до талановитих учнів (Нотатки про історичну тяглість поколінь істориків однієї наукової школи, сформованої в ДДУ) Т. Г. Швидько // Історія і особистість історика : зб. наук. пр., присвячених 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько / Нац. гірничий ун-т; Ін-т гуманіт. проблем ; редкол. : В. Ю. Пушкін та ін. – Д., 2004. – С. 8–18.

Надійшла до редколегії 08.01.2014